

Kur'an'da Cennet Hayatının Süreklilik ve Güzellik Kaynağı Olarak Su*

İlhami Günay

Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
ilhamigunay49@gmail.com

Öz

İlahi dinlerde, dünyada iyilik üzere yaşayanların ödüllendirilecekleri hayat ahiret, mekânı ise cennettir. Allah, kullarının geleceğini güven altına alma, daima mutlu ve refah içerisinde yaşama eğilimlerini, birçok isim ve özelliklerine yer verdiği cennetlerle karşılamaktadır. Kur'an'ın, su kaynakları kıt ve ona erişimin zor olduğu bir coğrafyada yaşayan ilk ve çağdaş muhataplarını, su aracılığıyla iman etmeye ikna ve cennete cezbetmesinin tesbiti önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışma, insanın sonsuz hayatta ebedi huzura erme arzusuna cevap teşkil edebilecek cennet hayatının su ile alakasını tesbit etmeyi hedeflemektedir. Çalışma, cennetin isimleri, onu cazip kılan suların neveleri, kaynakları, vasıfları ve kapları konularıyla sınırlıdır. Bu temel konular, Kur'an-ı Kerim'in müteşabih ayetleri, ayetlerdeki mücmellikleri gideren hadisleri ve klasik tefsirlerin ve lügatlerin verileriyle incelenecektir. Zikredilen bilgilerin hangi amaçla Kur'an-ı Kerim'de yer aldığına cevabı bulunmaya çalışılacaktır. Ancak manevi müteşabih kapsamındaki ahiret hayatına dair bu bilgilerin, görünen âleme kıyasla kavranabildiğini ve hakikatinin, aklı aşan özelliklerde olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Cennet, Kaynak, Su, Hayat.

Water as the Source of Beauty and Sustenance of Life in al-Jannah as Stated in the Quran

In divine religions, Jannah, or the heaven, is the place in the afterlife in which people who have led their lives in a good cause will be rewarded. Allah fulfills his servants' desire to secure an eternally happy and prosperous life, in the numerous Jannahs which have been named and described with their characteristics. It is important to remark Allah's persuasion and captivation of, using the promise of water, the people who lived in a zone where spring water was hard to find and other contemporaneous addressees who were desperate for water. Therefore the study aims to ascertain and identify the connection between water and life in Jannah where the human lust for eternal existence and prosperity is satisfied. Examined within the scope of this study are the names of Jannah, the types, sources and qualities of water in Jannah as well as the items similar to pots or containers used to carry it. The primary subjects are examined under the light and with the data from the related verses of the Quran, the Hadith for clarification, the classical Tafseer books and wordbooks. The reasons will be sought as for what purpose a particular piece of information regarding the subject was given in the Quran. It is, however, essential to realize that such information regarding the spiritual afterlife can be comprehended via comparison with the material world; while the absolute truth is in fact beyond human comprehension.

Key words: Quran, Paradise, Source, Water, Live.

Atıf

İlhami Günay, Kur'an'da Cennet Hayatının Süreklilik ve Güzellik Kaynağı Olarak Su Marife, Kış 2014, ss. 105-126

Giriş

İlahi dinlerde insanın dünya hayatında yaşadıklarının karşılığını sonsuz hayatında alacağına inanmak, iman esaslarındandır ve ahirete iman olarak isimlendirilmektedir. Bu inanca göre ahirette iyiliklerin karşılığı cennette alınacak ve kötülüğün cezası cehennemde verilecektir. Kur'an-ı Kerim'in ahiret ile ilgili ayetlerinin temel hedeflerinden en önemlisi insanı, ebedi hayatı kazanmanın ve kaybetmenin keyfiyeti hakkında doğru ve sağlam bilgilerle eğitmesidir denilebilir.

Allah, insanın eğitimi için, dünya hayatından bahsettiği ayetlerde de görüldüğü üzere misal gösterme metodunu kullanmaktadır. Allah, suyu bu metodun araçlarından birisi kılmakta ve onu, dünya hayatının geçiciliğine ve insanın anlam arayışına örnek olarak vermektedir. Bu örnekten hareketle ilahi rehberliğin, ahiret hayatından bahseden ayetlerde de kullarının fitri eğilimlerini su üzerinden terbiye etmesi ve onların davranışlarını olumlu yöne çekmesi beklenmektedir.

İnsanın yaratılıştan getirdiği meyilleri arasında ölümsüzlük arzusu, acı ve elemelerden uzak bulunma ve daima huzur - saadet içerisinde yaşama isteği bulunmaktadır. Allah, insanın fani âlemdeki bu arzularını, cennetin sonsuz hayatında vaat ettiği güzelliklerle karşılamaktadır. Diğer bir ifadeyle Allah, kullarının temayüllerine ve zaaflarına uygun hitaplarla onları, ebedi saadete iletecek hayata davet etmekte; aynı zamanda dengeli bir şekilde sonsuz felakete düşmesini engelleyecek hatırlatmalarda da bulunmaktadır. Varlığını su ile sürdürebilen insanın bu temel ihtiyacının ahirette de devam etmesi halinde şimdiden tedbir alması, öz varlığını korumak adına kendisinden beklenen akıllıca bir tercihtir. Bu yüzden içerisinde suya dair çok fazla yer verilen cennet hayatına ilişkin ayetlerin, bu merkezde incelenmesi gerekli görünmektedir. Kur'ân'ın indiği coğrafyada su kaynaklarının çok kısıtlı bulunması ve suyun, insanın en temel ihtiyaçlarından olması, muhataplarını su üzerinden eğitmeye uygun bir ortam sağlamaktadır.

İnsanın muhayyilesi geleceği de kapsadığı için Allah, Kur'an'da cennet ve cehennem hayatına ait kesitler vermekte ve bu hayatın içerisinde dünya hayatındakilere benzer materyaller kullanarak insanı terbiye etmektedir. İnsanın istek ve korkuları anlık değişebildiğinden Allah, kullarını hakka uyma davetini kabul etmeleri karşılığında cennetin güzelliklerini vadetmekte, olumlu değişimi göstermeyen kullarına bu davetinin hemen arkasından ebedi kaybın doğuracağı cehennemi hatırlatmaktadır. Bu ilahi üslup, cennetin ve cehennemin sularını birlikte işlemeyi gerektirmesine karşın, ikisinin de su ile alakalı vasıflarını kendi içlerinde topluca görme isteği, onları müstakil olarak incelemeye mecbur bırakmaktadır.

Cennet hayatına dair ayetler yüzeysel bir okumayla bile incelendiğinde bu hayatın su ile sıkı bağlantı içerisinde olduğu hemen anlaşılacaktır. Ancak hatırlanmalıdır ki, yaşanarak tecrübe edilmemiş ahiret hayatı hakkında verilen bilgiler, görünen âleme kıyasla kavranabilmektedir. Tahayyül edilebilen dünya hayatına kıyasla idrâk edilebilen bu gaybi bilgilerin, dünya gerçekleriyle birebir aynı olmadığı dikkate alınarak kavramaya çalışılmalıdır. Kavramayı kolaylaştırmak için cennetleri farklı isimlerle anlatan ayetler ve bu ayetlerdeki su ile ilgili kullanılan müteşabih ifadeler, bu çerçevede incelenmeye çalışılacaktır.

1. Cennetin Tanımı ve İsimleri

Cennet *örtmek, gizlemek* anlamındaki *c-n-n/ (جَنَّة)* kökünden isim olup *bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe*¹ manasına gelmektedir. Bu isimle adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olmasıdır. Müminlerin ahiret yurdunda sonsuz mutluluk içinde yiyip içerek² yaşayacakları cennet, Kur'an-ı Kerim'de farklı isimlerle yer almaktadır.³ Cennetin bereket ve güzelliklerinin su ile irtibatını bulma zarureti, isim müsemmasının habercisidir hükmü gereği, isimlerinin burada incelenmesini gerektirmektedir. Kur'an-ı Kerim'de cennet, taşıdıkları vasıflarına uygun olarak farklı isimlerle yer almaktadır. Bunlar; *Firdevs, ravza, naîm, adn, dâru'l-mukâme, hüsna* ve *dârusselâmdır*.

1.1. Firdevs Cenneti

Firdevs içerisinde bilhassa üzüm asmaları ve sık ağaçlar bulunan bağ/bahçe anlamlarına gelmektedir.⁴ *Firdevs*, cennetin en merkezinde ve üst noktası arşın hemen altında bulunan ve Allah'ın özenle yarattığı cennettir. Rasûlullah (s.a) bu cenneti: *Cennette yüz derece vardır. Her derece arası, gökle yer arası kadar geniştir. Allah onları kendi uğrunda cihad edenler için hazırlamıştır. Allah'tan istediğiniz zaman ondan firdevsi isteyiniz. O, cennetin ortası ve en yüksek yeridir. Cennetin nehirleri oradan fışkırır. Üstünde de yüce Rahmân'ın arşı vardır.* ifadeleriyle tanıtmaktadır.⁵

Firdevs cennetlerine girenler buradan ayrılmak istemeyeceklerdir. Ayrıca *firdevsle* birlikte kullanılan (جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا) nüzül kelimesinin ziyafet manasından⁶ hareketle onun, ziyafet sofrasını andırdığını söylemek mümkün görünmektedir. Nüzül kelimesinin nekrasının ta'zim manasına ve ayetin devamındaki: *oradan ayrılmak istemezler* ifadesine⁷ binaen bu cennetin, yiyecek ve içecekleri bakımından mükellef bir sofraya gibi olduğu ve dünyada tamahkârlığı sebebiyle daima daha iyisini araştıran insanın, başka bir arayışa gitmesine ihtiyaç bırakmayacak kadar mükemmel olduğu⁸ anlaşılmaktadır. Bu istisnai cennete iyiliği teşvik edenler ve kötülükten sakındıranlar girecekler, içki müptelaları ve deyyûslar giremeyeceklerdir.⁹ *Firdevs*in, yüceliğin sembolü olan arşın hemen altında bulunması, cennetlerin merkezinde olması ve nehirlerinin oradan fışkırması, insanın en güzele ulaşma arzusunu kışkırtmakta gibidir. Ayrıca bu istek insana, en güzele ulaşmanın yolunu düşündürtse gerekir.

¹ Halil b Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, I, 268; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğ*, I, 152.

² Ebû Dâvûd, *Sünnet* 24; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 140.

³ Geniş bilgi için bk. Topaloğlu - Şahin, "Cennet", *DLA*, VII, 376-86.

⁴ Kehf, 18/107-108; Mü'minûn, 23/11; Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 310.

⁵ Beyhakî, *Sünen*, IV, 159.

⁶ Kehf, 18/107-108; Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 213.

⁷ Kehf, 18/108; Sâlih, *el-'râbü'l-Mufassal*, VI, 450.

⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXI, 176.

⁹ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzil*, V, 211, 411.

1.2. Ravza Cenneti

Ravza, *su kabı* ve *sulamak* manasına gelmekte ve çoğulu *ravzât* kalıbıyla kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de su kaynağı çok olan ve bu sebeple yeşilliği canlı ve bol bahçeler anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ İçinde geçtiği ayetlerde *ravza*; cennet halkı için neşe ve sevincin, istedikleri her güzelliğe ve nimete kolaylıkla ulaşılabilirlikleri bolluk ve bereketin mekânı merkezinde zikredilmektedir. Cennetin bu hali dünyada, zengin su kaynaklarıyla her çeşit bol ve lezzetli ürünü yetiştiren büyük bahçeye malik olmanın, sahibine hissettirdiği sevinç ve huzura tekabül etmektedir.

1.3. Naîm Cenneti

Naîm; *çok sevinç*, *nimet* ve *yumuşaklık* anlamlarını içermektedir.¹¹ Bu kök manalarından hareketle *naîm* cennetleri,¹² insanı maddi ve manevi yönlerden mutlu eden, bütün güzelliklerle, nimetlerle ve konforla dopdolu huzurlu mekânları ifade etmektedir. Çok sevince vesile olan bu nimet diyarının bereket kaynağının, cömert suları olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Ayrıca *naîm*in yumuşak manası, hem bitkilerinin ve hem de meyvelerinin yeterince sulanmaktan ötürü geniş yapraklı ve dolgun olduğuna delalet etmektedir. Aslında dünyadaki sulak yerlerde yetişen meyvelerin sulu olması ve cennet meyvelerinin de buradaki meyvelere benzemesi¹³ sebebiyle, bütün cennetlerin meyvelerinin, cennetlerin suları ile alakası olduğuna hükmetmek gerekmektedir. Ayetlerin akışından; naîm cennetlerinin; içerisinde bulunan herkese yetecek ve dua ile daha fazlasını istemeye ihtiyaç bırakmayacak kadar çok miktarda nimetle dolu bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.4. Adn Cenneti

Adn,¹⁴ kök itibarıyla; ikamet, her şeyin aslı, başlangıcı ve sahil kenarı manalarına gelmektedir. Bu anlamlarına binaen adn cennetleri; güzelliklerin aslını kendisinde bulunduran,¹⁵ bol miktarda suya ve güzel sahillere sahip ikamet mekânı cennetler şeklinde tanımlanabilir.

1.5. Dâru'l-mukâme Cenneti

Dârü'l-mukâme,¹⁶ *asıl durulacak ve ebediyen ikamet edilecek yer olan cennet* manasındadır. Ayrıca *mukâmenin yurt* manasına gelen *dâr* kelimesine muzaf kılınması, bu cennetlerin mülkiyetlerinin sahiplerine ait ve onların özel yurtları olduğu anlamını akla getirmektedir. Ebedi ikametgâhta sıkılmadan yaşamayı sağlayacak olan unsurun, devamlı yeni doğal güzelliklerin oluşmasına imkân veren su kaynakları olduğu hatıra gelmektedir.

¹⁰ Rûm, 30/15; Şûrâ, 42/22; Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 162; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, I, 395; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, VI, 264.

¹¹ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 244.

¹² Mâide, 5/65; Yûnus, 10/9; Hac, 22/56; Şuarâ, 26/85.

¹³ Bakara, 2/25.

¹⁴ Tevbe, 9/72; Ra'd, 13/23; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Meryem, 19/61.

¹⁵ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 112.

¹⁶ Fâtır, 35/35.

1.6. Hüsnâ Cenneti

Cennetin bir sıfatını ifade eden *hüsnâ*¹⁷ ise; *en güzel* ve *en iyi* anlamıyla iyilik yapanlara daha büyük bir iyilikle karşılık verileceği cenneti işaret etmektedir,¹⁸ iyilik yapanlara karşılık olarak verilen cennetin en *ziyadesi* de orada Allah'ı görme ihsanına erişmektir.¹⁹ Bu anlama göre *hüsnâ*, içerisinde Allah'ın cemâlinin temaşa edileceği cenneti veya cennette geçirilen vaktin bir dilimini ifade etmiş olmalıdır. Hüsnâ cenneti de tıpkı firdevs gibi en iyiyi arayan ve onunla tatmin olmayı bekleyen insanın hislerine cevap vermektedir.

1.7. Meîn Cenneti

Meîn,²⁰ *koşarak geçip giden at* kök manasına binaen,²¹ yerin yüzeyinden kolaylıkla ve hızla akıp giden ve erişimi kolay, tatlı, bol suya sahip cennet olarak anlamlandırmak mümkündür.²²

1.8. Dârüsselâm Cenneti

Selamet yurdu anlamındadır.²³ *Selâm*ın kök manaları arasında; *hastalıktan, düşmandan ve beladan emin olmak* bulunmaktadır.²⁴ Bu temel manalardan hareketle bu cennetin; huzur diyarı, bütün maddî ve mânevî musibetten ve nahoşluklardan korunmuş esenlik yurdu²⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle *düşman ve beladan emin olmak* manası, her türlü tasadan, kederden, açlıktan, susuzluktan ve güvensizlikten emin olunan mekân anlamına karşılık gelmektedir. *Emin yurt* anlamı, bu cennetle ödüllendirilenlerin onu kaybetme kaygısından emin oldukları manasını da ihtiva etse gerekir. Dünyada her an kuraklığa maruz kalarak mülkünü kaybetme veya değersizleştirme endişesi taşıyan insan için, bu cennet mülkünün böylesi hüsrandan da emin olduğu bildirilmiş olmaktadır.

1.9. Cennetlerin Sıfatları

Cennetlerin yukarıda geçen isimlerinin yanında, *me'vâ*, *huld* ve *makâmun emîn* gibi bazı kelimeler de onları nitelemektedir. Cennetin sıfatlarından *me'vâ*,²⁶ *evy* kökünden türetilmiştir ve *insanın evine dönmesi, acılamak ve kuşların birbirine yaklaşarak bir araya toplanması* manalarına gelmektedir.²⁷ Bu kök anlamlara dayanarak, cennetin dönülecek, sığınılacak ve barınılacak müşfik bir yuva olduğu dile getirilmiş olmaktadır. Özellikle *toplanmak* manası, bir taraftan cazip bir metain etrafına üşüşmeyi ve diğer yandan bu cenneti kazananlara tahsis edilecek hizmetçilerin çokluğuna delalet etmektedir. Ayrıca dereceleri farklı olmakla birlikte cen-

¹⁷ Nisâ, 4/95; Yûnus, 10/26; Ra'd, 13/18; Kehf, 18/88; Hadîd, 57/10.

¹⁸ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, I, 318.

¹⁹ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 156.

²⁰ Vâkıa, 56/18; Mülk, 67/30;

²¹ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 156.

²² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 4236-37. Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 10; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XXI, 134.

²³ En'âm, 6/127; Yûnus, 10/25.

²⁴ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 270; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğ*, I, 470.

²⁵ En'âm, 6/127; Yûnus, 10/25.

²⁶ Necm, 53/15.

²⁷ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, I, 102-03.

net halkının tıpkı dünya hayatındaki gibi dostlarıyla bir araya gelerek; şelale, şadırvan, nehir ve pınar kenarlarında yeme içme ve hoş vakit geçirmelerini de hatırlatmaktadır.

Huld kelimesi, cennetin hem isimlerinden birisini ve hem de onun ebedi olacağını²⁸ nitelemekte ve bu cennet, muttakilere vaat edilmektedir.²⁹ *Makâmun emin* ise tıpkı dârüsselâm gibi, üzerinde ikamet edilecek bu mekânın³⁰ her türlü eksiklik, tehlike ve kötülükten emin bir makam olduğuna işaret etmektedir.³¹ Müminler için hazırlanan bu sonsuz mutluluk diyarı cennetler, hayale sığmaz ve tasavvur dahi edilemez³² güzelliklerde ve genişlikte³³ ilahi ikramlardır.

Cennetler, bütün güzellikleri, güveni, huzuru, esenliği, bolluğu ve bereketi ifade eden ve bu vasıflarını sonsuza değin koruyacak olan mekânlardır. Cennetler, ilahi rahmetin ve cömertliğin göstergesi olarak sekiz kapılı yaratılmıştır, ancak kendi aralarında da bir efdaliyet söz konusudur. Mesela cennetin *reyyân*/suya kandıran kapısından oruç tutanlar girecektir. Cennetteki dört nehir *adn* veya *fırdevs* cennetlerinden fıskıracaktır.³⁴ Kendi içerisinde genişliği yer ile gök arası kadar olan ve yüz derecesi bulunan cennetin³⁵ en yüksek ve faziletli derecesini teşkil eden³⁶ *ğurfelerine* nail olanlar, yıldızların gökte görülmesi gibi görüleceklerdir.³⁷ Cennetler, çok çeşitte, meyvelerine kolay ulaşılan, sık,³⁸ gölgeleri koyu³⁹ ve devasa büyüklükte ağaçlara sahip bulunmakta⁴⁰ ve şüphesiz böylesi ürünlerin ve ağaçların yetiştirilmesine faydalı suları imkân vermektedir.

Cennetlerin koyu gölgeleri ve altından yüz sene yüründüğünde ancak geçilebilen büyük ağaçları,⁴¹ suya delalet eden unsurlardır. Ancak yağmur, kar gibi kısmen eziyetli olan yağışlar, cennet hayatı içerisinde konu edilmemekte, sadece güzel koku yağmurlarından⁴² ve cennet halkının istediği meşrubatı yağdıran buluttan⁴³ bahsedilmektedir. Bu takdirde cennetlerin nehirlerinin ve pınarlarının muazzam kaynağını, ya cennetlerin meskûn alanlarının çok uzağında inen bol yağışlar veya sabit büyük suların deveranı oluşturmaktadır. Cennetin köklü nehirlerinin ve pınarlarının kaynağının, arşın hemen altında bulunan deniz olduğu bilgisi, cennet sularının sabit suların devridaimi olduğuna işaret etmektedir. Cennet halkının isteği üzerine yağdırılan meşrubat ve güzel koku yağmurları ise, cennetin bu ana su kaynaklarına çeşni katan tali kaynaklar şeklinde anlamak mümkün görünmektedir.

²⁸ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, I, 432; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, I, 261.

²⁹ Furkân, 25/15.

³⁰ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 444.

³¹ Duhân, 44/51-52.

³² Secde, 32/17; Buhârî, *Tefsîr*, 32, 1; Müslim, *Cennet*, 2-5; İbn Mâce, *Zühd*, 39.

³³ Âl-i İmrân, 3/133; Hadîd, 57/21.

³⁴ Buhârî, *Tevhîd*, 22; Tirmizî, *Sıfatü'l-Cenne*, 4; Dârimî, *Rikâk*, 101.

³⁵ Tirmizî, *Sıfatü'l-Cenne*, 4; İbn Mâce, *Zühd*, 39.

³⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 491.

³⁷ Furkân, 25/75; Ankebût, 29/58; Sebe', 34/37; Zümer, 39/20; Müslim, *Cennet*, 3.

³⁸ Rahmân, 55/12, 68; Vâkıa, 56/28-29.

³⁹ Nisâ, 4/57; Vâkıa, 56/30.

⁴⁰ Ra'd, 13/29; Buhârî, *Bed'u'l-Halk*, 8; Müslim, *Cennet*, 1, 6-8.

⁴¹ Tirmizî, *Sıfatü'l-Cenne*, 1.

⁴² Tirmizî, *Cennet*, 15; İbn Mâce, *Cennet* 39; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 238.

⁴³ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 267.

Cennetlerde çok farklı yiyecek ve meşrubat olmasına ve yüz kişinin içme gücü bir kişiye verilmesine⁴⁴ rağmen cennet halkı, abdest bozmaya ve tükürük vb. diğer sıvı atıklara maruz kalmayacaktır.⁴⁵ Cennet ehli ayrıca; yorgunluk, usanç hissetmeyecek,⁴⁶ uykuya ihtiyaç duymayacak ve sağlıklı gençler olarak ebediyen serbestlik,⁴⁷ refah ve zevk içerisinde yaşayacaklardır.⁴⁸ Huri ve gılmanlardan oluşan harikulade güzellikteki sohbet arkadaşlarıyla,⁴⁹ ruh ve bedenden oluşan ölümsüzlükler olarak, nimetleri sürekli ve hayallerin ötesinde,⁵⁰ eşsiz cennetlerde hoşnut şekilde⁵¹ yaşayacaklardır.⁵²

Kur'an'daki *sidretü'l-müntehâ* ifadesinden anlaşıldığına göre, maddi varlığın son noktasında ağaç bulunmakta⁵³ ve bu da orada bile suyun varlığına işaret etmektedir. Nitekim Rasûlullah (s.a) de varlıkların son noktasında dört nehir gördüğünü⁵⁴ belirtmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki dünya hayatı, beş duyu ve akılla idrak edilebildiği için bu naslarda geçen tasvirleri, (zihni aştığı ve hayali gayri kabil olduğu için) ahiret şartları içerisinde anlamaya çalışmak uygun düşmektedir. Cennetlerin genel özelliklerine işaret ettikten sonra sıra onun, su ile alakasını incelemeye gelmiş bulunmaktadır.

2. Cennetin Kaynak Suları

Kur'an-ı Kerim'in indiği coğrafyada su kaynakları kıt ve erişimi zor olduğu için Allah, cennette erişimi çok kolay ve çeşitli nevide su vaat etmiştir.⁵⁵ Ancak bu vaadin, olmayan bir şeyin söz verilmesi veya söz verildiği için sonradan yaratıldığı şeklinde olamayacağı⁵⁶ açıktır. Bu söz vermeyi, bütün güzellikleri içerisinde cömertçe barındıran cennetin, suyla ilgili kısmının ön plana çıkarılması şeklinde anlaşılması gerekmektedir.

Cennet, bol su kaynaklarına ve yeşilin her tonuna sahip bahçe anlamına geldiğine göre, onu bereketlendiren, güzelleştiren ve mutluluk yurdu haline getiren sularıdır. Bu yüzden sularının çeşitlerini ve özelliklerini yakından incelemek gerekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de cennetin sularının çeşitleri kapsamında; *kevser*,⁵⁷

⁴⁴ Dârimî, Rikâk, 103.

⁴⁵ Müslim, Cennet, 6-7.

⁴⁶ Fâtır, 35/35.

⁴⁷ Zümer, 39/74.

⁴⁸ Müslim, Cennet, 22.

⁴⁹ Tûr, 52/24; İnsân, 76/19.

⁵⁰ Buhari, Bed'ü'l-Halk, 8, 9.

⁵¹ Zuhruf, 43/71.

⁵² Ra'd, 13/35; Hıcr, 15/48; Sâd, 38/54; Duhân, 44/56.

⁵³ Necm, 53/14, 15; Sebe', 34/16; Vâkıa, 56/28; Ayrıca bk. Uludağ, "Sidretü'l-Müntehâ", *DİA*. XXXVII, 151-52.

⁵⁴ Hadisin tamamı şöyledir: "Sidretü'l-Müntehâ'ya çıkarıldım. Orada dört nehir gördüm: İki nehir zâhirdi, iki nehir de bâtın. Zâhir olan iki nehir Nil ve Fırat nehirleriydi. Bâtın olanlar da cennetin iki nehri idi." Buhari, Eşribe, 12; Müslim, İman, 264.

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 197.

⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/9; Ra'd, 13/31; Rûm, 30/6.

⁵⁷ Kevser, 108/1.

nehir/enhâr,⁵⁸ *ayn/uyûn*,⁵⁹ *meskûb*,⁶⁰ *kâfûr*,⁶¹ *zencebîl*,⁶² *selsebîl*,⁶³ *tesnîm*,⁶⁴ *meîn*⁶⁵ ve *şerâb*⁶⁶ yer almaktadır. Bunlardan *şerâb/şûrb*⁶⁷ ve *ayn*⁶⁸ cehennem sularının da ortak isim olarak kullanılmaktadır.

Cennetlerde bulunan ve yukarıda isimleri anılan suların vasıflarını ise; *rahîk*,⁶⁹ *dihâk*,⁷⁰ *lezzet*,⁷¹ *musaffâ*, *hamr*,⁷² *feccera*,⁷³ *tecrî*⁷⁴ ve *neddâhatân*⁷⁵ kelimeleri bildirmektedir. Cennetteki, çeşitleri ve vasıfları verilen bu sular, tıpkı dünyada olduğu gibi bazı kaplarda muhafaza ve servis edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu meyanda yer alan; *inâ*, *ebârîk*, *ekvâb*, *ke's* ve *şihâf* isimli kaplar da cennetteki suların muhafazasını ve servis edilme şeklini göstermektedir.

Cennette bulunan suların Kur'an-ı Kerim'de en çok zikredilene nehirler olmakla birlikte, onların kaynağının *kevser*⁷⁶ olduğu rivayeti, onu öncelikle incelemeyi gerektirmektedir. *Kevser*, *artmak*, *çoğalmak* ve *çok iyilik* manalarına gelmektedir, Allah'ın ahirette Hz. Muhammed'e vaat ettiği ve ümmetiyle yanında buluşacağı, cennet nehirleri kendisinden doğan ve kollara ayrılan çok büyük su kaynağını⁷⁷ veya nehri ve üzerindeki havuzu ifade etmektedir.⁷⁸ Rasûlullah (s.a.)'e tahsis edilen havuz ve *Kevser*'in, cennette olduğu bilgisinin yanında biri sıyrıtan önce mahşer-

⁵⁸ Nisâ, 4/57; Bakara, 2/25; Tâhâ, 20/76, 119; Sâffât, 37/45-47; Sâd, 38/51; Zuhruf, 43/71; Muhammed, 47/15; Tûr, 52/23.

⁵⁹ Hicr, 15/45; Sâffât, 37/45; Duhân, 44/52; Zâriyât, 51/15; Rahmân, 55/50, 66. Bk. *Ayn/uyûn* maddeleri.

⁶⁰ Vâkıa, 56/31.

⁶¹ İnsân, 76/5.

⁶² İnsân, 76/17.

⁶³ İnsan, 76/18.

⁶⁴ Mutaffifin, 83/27.

⁶⁵ Vâkıa, 56/18; Mülk, 67/30.

⁶⁶ Nahl, 16/10, 69; Fâtır, 35/12; Sâd, 38/51; İnsân, 76/21. Şûrb: Tûr, 52/19; Hâkka, 69/24; İnsân, 76/5, 6; Mürselât, 77/43.

⁶⁷ En'âm, 6/70; Yûnus, 10/4; Kehf, 18/29; Vâkıa, 56/55; Nebe', 78/24.

⁶⁸ Gâşiye, 88/5;

⁶⁹ Mutaffifin, 83/25.

⁷⁰ Nebe', 78/34.

⁷¹ Sâffât, 37/46; Muhammed, 47/15.

⁷² Muhammed, 47/15.

⁷³ Yâsîn, 36/34; İnsân, 76/6.

⁷⁴ Bakara, 2/25, Âl-i İmrân, 3/15, 136; Nisâ, 4/13. Ayrıca bk. Abdülbâki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres* "c-r-y" maddesi.

⁷⁵ Rahmân, 55/66.

⁷⁶ Rasûlullah (s.a.)'e lütfedilen maddi ve manevî nimetler olarak da yorumlanmıştır: Makam-ı Mahmud: İsrâ, 17/79; Âlemlere Rahmet: Enbiyâ, 21/107. Derecesinin sürekli yükseltilmesi: Duhâ, 90/4; Adımın "Allah" lafzıyla birlikte çok anılması: İnşirâh, 94/4; Ülkeler ve gönülleri fethetmesi: Nasr, 110/1; Dünya ve ahirete ait bütün/çok hayır, Kur'ân, hikmet, nübüvvet, İslam: Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 679-85; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 595 vd. Milyarlarca insanın O'nun sünnetini takip etmesi: Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, VI, 3988.

⁷⁷ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 12.

⁷⁸ Müslim, Salât, 53; Bk. Ertürk, "Havz-ı Kevser", *DİA*, XVI, 546-54; Sâbüni, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesir*, III, 552. Râzî *Kevser*'in cennetteki hem bir nehrin hem de bir havuzun adı olduğu kanaatine temayül gösterir *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXII, 124-26.

de,⁷⁹ diğeri sıradan sonra cennette bulunan iki havuz olduğu bilgisi⁸⁰ de bulunmaktadır.

Kevserin mahşerde de bulunması,⁸¹ o günün sıcaklığının, hesap verme kaygısının ve mahşer kalabalığının sebep olduğu sıkıntıları ve susuzluğu gidermesi onu çok anlamlı ve önemli hale getirmektedir. Bu nehrin yatağı incilerle ve yakutlarla dolu ve etrafı mücevherlerle örülmüş kubbelerle çevrilidir. *Kevserin* suyu gümüşten, süttten ve kardan beyaz, miskten daha hoş kokulu ve baldan daha tatlıdır.⁸² Kenarında yıldızların sayısınca su kabı bulunmaktadır. Kûb/küp isimli bu kabın, büyük kapların ismi olması,⁸³ bu nehrin/havuzun suyunun çokluğuna ve mahşerde bulunanların aşırı susayacaklarına delalet etmektedir. İlave olarak, cennet nehirlerinin bu ana kaynaktan doğmakta olduğu haberi, bu kaynağın büyüklüğü hakkında yeterli bilgiyi vermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen nehirlerin suyu kesintisiz⁸⁴ akacaktır. Cennetin *altlarından nehirlerin aktığı* ifadesi Kur'an'da çokça yer almaktadır.⁸⁵ Ayetlerin ifadesi bu farklı lezzetteki nehirlerin; cennet zemininin yüzeyinden, ağaçlarının ve köşklerinin alt kısımlarından, kıyılarından ve yan taraflarından geniş dairevi yataklarında⁸⁶ akacağını dile getirmektedir. Cennet ırmakları, içimi zevk veren ve tadı bozulmayan genel su nehirleri olabileceği gibi, su, süt, şarap ve baldan süzülme özel ırmaklar da olabilmektedir.⁸⁷ Bu dört özel nehir, firdevs cennetinde kaynayaarak oluşan denizden beslenmekte ve oradan kollara ayrılarak diğer cennetlere akmaktadır.⁸⁸

Cennetin anılan saf nehirleri,⁸⁹ sularının berraklığı ve yataklarının mücevherlerle ve yeşilliklerle donanmış olması hasebiyle çok güzel manzaralıdır.⁹⁰ Ayrıca bu sular şifalı ve hatta diriltici özelliğe de sahiptirler, nitekim günahkâr müminler, cehennemden çıkarıldıktan ve bu nehirlerin hayat veren suyuyla yıkandıktan sonra yeniden doğal güzelliklerine kavuşarak cennete gireceklerdir.⁹¹ Bütün bu özellikleriyle cennet nehirleri, bütün tonlarıyla rengârenk doğal hayatı canlandıran

⁷⁹ Cennetteki nehir halindeki kevserden iki oluk, arasattaki bu havuza akmaktadır. İbn Kesir, *Ehvâlû Yevmi'l-Kiyâme*, s. 59.

⁸⁰ Âlûsi, *Rûhu'l-Meâni*, XXX, 245.

⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, XX, 520-21.

⁸² Buhârî, Rikâk, 53, Megâzî, 17, 27; Müslim, Fedâil, 27; Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Tirmizî, Tefsîr, 89; Dârimî, Rikâk, 112.

⁸³ Buhârî, Rikâk, 53.

⁸⁴ İbn Mâce, Zühd, 39.

⁸⁵ Bakara, 2/28; Âl-i İmrân, 3/15, 136. Bk. Abdülbâki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "c-r-y" maddesi.

⁸⁶ Dârimî, Rikâk, 95. Ebû Âsım, *Fethu'l-Mennân Şerhu Müsnedi'l-Câmi'*, IX, 739; Sâbûnî, *Muhtasarı Tefsîri İbn Kesir*, I, 34, 216, 255.

⁸⁷ Muhammed, 47/15.

⁸⁸ Buhârî, Tevhîd, 22; Tirmizî, Sıfatu'l-Cenne, 4, 27; Dârimî, Rikâk, 111. Şu halde Kevser, Firdevs cennetinden doğmuş olmaktadır.

⁸⁹ Bakara, 2/25; TaHa, 20/76, 119; Saffat, 37/45-47; Sâd, 38/51; Zuhuf, 43/71; Muhammed, 47/15; Tûr, 52/23.

⁹⁰ Nisâ, 4/13; Mâide, 5/119; Tevbe, 9/72; Hac, 22/14, 23; Feth, 48/5, 17; Furkân, 25/10; Ankebût, 29/58; Zümer, 39/20; Hadîd, 57/12; Tegâbun, 64/9; Mücâdele, 58/22; Tahrîm, 66/8; Talâk, 65/11; Burûc, 85/11; Sâf, 61/12; Beyyine, 98/8; Tirmizî, Cennet, 27; Ahmed b Hanbel, *Müsned*, V, 5.

⁹¹ Buhârî, Rikâk, 51, 52; Tirmizî, Sıfatu Cehennem, 10; Ahmed b Hanbel, *Müsned*, II, 534; Dârimî, Rikâk, 95.

kaynakları tasvir etmektedir. Bu nehirler, böylesi büyüleyici bir tabiat içerisinde yaşamaya meftun olan ve hayalini süsleyen insanın gönlüne akmakta ve onu kendisine cezbetmektedir.

Cennet nehirlerinden bir kısmının dünya ile alakalı olduğuna dair rivayetler de bulunmakta ve Seyhun, Ceyhun, Fırat, Nil bunlar arasında sayılmaktadır.⁹² Zannımızca cennet nehirleriyle ismi sayılan dünya ırmakları arasında kurulan bu irtibat, cennet nehirlerinin tatlı ve bol suya sahip bereket kaynağı olduklarını, müşahede edilebilen dünya nehirleri üzerinden anlatmak içindir. Bir ihtimal de, İstanbul'un elbette fethedileceğini bildiren hadiste⁹³ olduğu gibi Müslümanlara, insanlık ailesine mesajlarını götürebilmek için güçlü su kaynaklarından istifade etmeleri ve gerektiğinde onlara sahip olmaları mesajının verilmesidir. İslam fütuhatının öncelikle bu nehirlerin bulunduğu coğrafyaya doğru yapılması, verilen bu mesajın doğru anlaşıldığını göstermektedir.

Cennetin, nehirlerden sonra en çok zikredilen su kaynağı *aynıdır*.⁹⁴ *Suyu gözle görülebilen su kaynağı* manasındaki *ayn*,⁹⁵ ahiretteki pınarların genel adı olarak kullanılmaktadır. Cehennemdeki pınarlar, yerinde inceleneceği için burada cennetin; su, şarap, süt ve bal kaynayan nehirlerini zikretmek gerekmektedir.⁹⁶ Cennetin misk dağından kaynayan ve köklü gür suyuyla akıcı nehre dönüşen⁹⁷ bu genel pınarları yanında *kâfur*, *zencebîl* gibi özel isimli pınarları da bulunmaktadır ve cennet halkı onların suyundan içecektir.⁹⁸ Anılan ayetler, diğer bazı pınarların, cennetin güzelliklerini besleyen pınarlar⁹⁹ olduğunu zımnen ifade etmektedir. Bu pınarların, cennetin her noktasında ve hatta dışına kadar yaygın olduğunu, cennete en son girecek kişinin daha sıratı geçer geçmez kendisine gösterilen ağaç ve altındaki su içtiği pınar¹⁰⁰ göstermektedir.

⁹² Müslim, Cennet, 10.

⁹³ Ahmed b Hanbel, *Müsned*, IV/335.

⁹⁴ Hicr, 15/45; Sâffât, 37/45; Duhân, 44/52; ve diğer ayetler için bk. mu'cem, "a-y-n" maddesi.

⁹⁵ Râgıb el-İsfehâni, *el-Müfredât*, I, 529-30.

⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 218.

⁹⁷ Gâşiye, 88/12; Sâbûni, *Muhtasarı Tefsîri İbn Kesir*, III, 267.

⁹⁸ Duhân 44/51-52; İnsân, 76/6, 18; Mutaffifin, 83/28.

⁹⁹ Hicr, 15/45; Sâffât, 37/45; Fussilet, 41/47; Duhân, 44/52; Zâriyât, 51/15; Rahmân, 55/50; Gâşiye, 88/12; Kevser, 108/1; Vâkıa, 56/17-21; İnsan, 76/5-6, 17-18, 21; Mürselât, 77/43; Nebe', 78/31-34; Mutaffifin, 83/25-28.

¹⁰⁰ "Cennete en son giren kimse, bazen yürür, bazen ağlar. Ateş de arada sırada onu yalar geçer. Cehennemli tamamen geçince dönüp ona bir nazar eder ve: 'senden beni kurtaran Allah münezzehdir! Allah c.c. bana öncekilerden ve sonrakilerden hiç kimseye vermediği şeyi verdi!' der. Derken ona bir ağaç gösterilir. 'Ya Rabbi! der, beni şu ağaca yaklaştır da altında gölgeleneyim, suyundan içeyim!' Allah c.c: 'Ey âdemoğlu! Dilediğini versem benden başka bir şey istemezsin değil mi?' der. Adam: 'Ey Rabbim, ondan başka bir şey istemeyeceğim!' der ve başka bir şey istemeyeceğine dair söz verir. Rabbi de onun özrünü kabul eder. Çünkü o, sabredemeyeceği şeyi görmüştür. Onu ağaca yaklaştırır. Adamcağuz, onun gölgesinde gölgelenir, suyundan içer. Sonra adama, evvelkinden daha güzel bir ağaç daha gösterilir. ...gölgesinde gölgelenir, suyundan içer. ... Onu bu ağaca yaklaştırır. Adam ona yaklaştırılınca cennet ehlinin seslerini işitir. (Dayanamayıp): 'Ey Rabbim! Beni cennete sok!' der." Müslim, İman, 310.

Cennetteki özel isimle anılan pınarların birisi; bulunduğu yüksek yerden kaynayan, yataksız akan, şelale şeklinde dökülen¹⁰¹ ve suyu devamlı olan¹⁰² *meskûb*¹⁰³ pınarıdır. Bu özelliğiyle *meskûb* pınarına, *çağlayan* isminin verilmesi daha uygun görünmektedir. Çağlayanın yüksekten dökülmesi bir taraftan cennete manzara güzelliği katarken, diğer yandan tatlı bir serinliği ve dökülen su sesi, dinlendirici bir nağmeyi akla getirmektedir. Suları şelale halinde dökülen bu pınarın suyunun kesintisiz olması, cennet halkının huzurunu ve saadetini sürekli hale getireceğini akla getirmektedir.

Cennetin bir diğer pınarı *kâfûr*dur.¹⁰⁴ *Kâfûr*; *yaprağının örttüğü şey, hoş kokulu güzel karışım, cennette bir su pınarı, tatlı hoş meyve* manalarına gelmektedir.¹⁰⁵ Bu lügavi manalarına göre *kâfûr*, cennette has kullara kâselerde ikram edilen soğuk, berrak, hoş kokulu ve temiz cennet suları şeklinde tanımlamak mümkündür.¹⁰⁶ Kendisinden sonraki *ayn*/pınar kelimesi, *kâfûr*ün müfessiri yapıldığı takdirde¹⁰⁷ yukarıda özellikleri sayılan *kâfûr*ün, kendi özelliklerini taşıyan kaynaklardan alındığı düşünülebilir. Bunun yanında *kâfûr*ün suyunun, doğduğu kaynaktan akar-ken hoş kokulu temiz bitkilere temas etmekle tadının daha da güzelleştiği akla gelmektedir. Nitekim bunun örneğini dünyada da görmek mümkün bulunmakta, yatağının kenarında yetişen yarpuz vb. hoş kokulu otlara temas eden pınar suyunun apayrı bir lezzet kazandığı tecrübeyle bilinmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan başka bir cennet pınarı *zencebîl*dir.¹⁰⁸ *Zencebîl*; Arapların kokusundan hoşlandıkları bir bitkinin ahiretteki benzerinin tatlandırdığı veya tam lezzet kıvamında karışımı olan meşrubat¹⁰⁹ ya da bu meşrubatın pınarıdır. *Zencebîl*in bu anlamları ve Kur'an-ı Kerim'de *Zencebîl pınarı* diye isimlendirilmiş olmasından hareketle, *harika bir lezzet karışımıyla kaynayan ve kıvamında bir tadı bulunan pınar* manasını almak uygun görünmektedir. Tıpkı serin *kâfûr* pınarı gibi, bunun suyu da kendine has rayiha, kıvamında sıcaklık ve lezzet taşımaktadır.¹¹⁰

Zencebîl pınarının saf suyundan mukarrepler (sıddıklar), karışımından ise cennetin diğer sakinleri içeceklerdir.¹¹¹ Allah, mukarrablerin meşrubatının sure evvelinde *kâfûr*la, sure sonunda *zencebîl*le karıştırılacağını beyan etmiştir.¹¹² *Kâfûr*da soğukluk ve güzel koku, *zencebîl*de ise sıcaklık ve güzel koku bulunmaktadır.

¹⁰¹ Nitekim gözyaşı dökmekte de aynı fiil kullanılmaktadır. Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 253; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 197.

¹⁰² Beğavi, *Meâlimü't-Tenzil*, VIII, 12.

¹⁰³ Vâkıa, 56/31.

¹⁰⁴ İnsân, 76/5.

¹⁰⁵ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 39.

¹⁰⁶ ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, V, 258; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 3901; Beğavi, *Meâlimü't-Tenzil*, VIII, 293.

¹⁰⁷ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 215.

¹⁰⁸ İnsân, 76, 17.

¹⁰⁹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, V, 260;

¹¹⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 217; Sâbûnî, *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesir*, III, 472.

¹¹¹ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzil*, VIII, 269; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXI, 457.

¹¹² İnsân, 76/5, 17, 21.

Bu iki meşrubatın karışımıyla, yalnızken içtiklerinden çok daha güzel kokuda, lezzette ve serinlikte (yeni) bir tat/meşrubat meydana gelmektedir.¹¹³

Cennetin en önemli su kaynaklarından birisi de *selsebîl*dir.¹¹⁴ *Selsebîl*, saf, berrak, tatlı ve boğazdan kolaylıkla geçen veya kaynağından coşarak akıp giden su manasındaki *selselden* türetilmiştir.¹¹⁵ Bu temel anlamlar göstermektedir ki *selsebîl*, pınarın ismidir ve/veya suyun sürekliliğini, içim zevkini, çokluğunu ve tatlılığını niteleyen bir sıfatı da olabilir.¹¹⁶ Bu suya, arşın altından doğduğu ve adn cennetinden geçerek, cennet halkının köşk ve yollarına kadar ulaşip dağılan güçlü pınar olduğu için bu isim verilmiştir. Suyu kâfûr soğukluğunda, zencebil tadında ve misk kokusunda olan *selsebil*, cennet halkının diledikleri noktadan akacaktır.¹¹⁷

Bu; kolaylıkla, yumuşak, sürekli, şekilde akıcı¹¹⁸ ve içimi kolay cennetin *selsebîl* pınarından, kulluk görevlerini hakkıyla yerine getiren kullara saf olarak ihsan edilecektir.¹¹⁹ Cennetin diğer tabakalarındakilere ise *selsebîl*in karışımı ikram edilecektir. Bu suyun dikkate değer bir diğer özelliği ise, cennet halkına boyun eğmesi ve onların diledikleri noktadan akmasıdır.¹²⁰ Rasûlullah (s.a) de bu pınardan muhacirlerin fakirlerinin içeceğini bildirmiş¹²¹ ve Abdurrahman b. Avf hakkında, Allah'ın o pınardan içirmesi duasında bulunmuştur.¹²² Nakillerde görüldüğü üzere, diğer cennet pınarları veya onların sularının kıymeti, *selsebîl* ve kâfûr ile kıyaslanarak değerlendirilmektedir.

Cennet pınarlarından bir başkası, yükseklik anlamındaki *tesnîm*dir.¹²³ *Tesnîm*; arşın alt kısmından doğan, cennet köşklerinin ve yüksek odalarının üst kısımlarından akan ve cennet şaraplarının en değerlisini akıtan pınardır. Adn cennetinin mukarrabûn¹²⁴ ünvanlı sakinleri, bu pınarın suyundan saf olarak, *ashâb-ı yemin*¹²⁵ ise *rahîk*la karıştırıldıktan sonra içeceklerdir.¹²⁶ Bu pınarın suyunun, havada istenildiği zaman ve istenildiği kadar aktığı ve ikram kaplarını doldurduktan sonra kendiliğinden kesildiği ve bir damlasının bile yere dökülmediği söylenmektedir.¹²⁷ Bu özelliğiyle çok değerli olduğu anlaşılmakta, hattı ve boşaltım şekli, otomatik çalışan çeşmeleri hatırlatmaktadır. *Tesnîm* pınarının, cennet köşklerinin

¹¹³ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, s. 151.

¹¹⁴ İnsan, 76/18.

¹¹⁵ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 268; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 561 vd.

¹¹⁶ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 217.

¹¹⁷ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 297; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXI, 477-78.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 2074 vd. Ahmed b Hanbel *Müsned*, VI, 299, 302; Hâkim, *Müstedrek*, III, 351, 352; Yazır, *Hak Dini*, VIII, 5507-08.

¹¹⁹ İnsan, 76/6-18. Ayrıca geniş bilgi için bk. Cebeci, "Selsebîl" *DİA*. XXXVI, 447-48.

¹²⁰ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 561-62; Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 296.

¹²¹ Müslim, Hayz, 34.

¹²² Ahmed b Hanbel *Müsned*, VI, 299, 302; Tirmizî, *Mevâkît*, 25.

¹²³ Mutaffifin, 83/27.

¹²⁴ Vâkıa, 56/10-11. Dereceleri Allah'a yaklaştırılan iman ve hayırlı iş yapmakta önde gidenler anlamındadır.

¹²⁵ Vâkıa, 56/27, 38, 90, 91; Kitabını sağından alan ve ahiret mutluluğuna erenler manasına gelmektedir.

¹²⁶ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 221, 224; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXII, 154; *Lisanu'l-Arab*, III, 2120.

¹²⁷ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 368; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXII, 154.

ve odalarının üzerinden akması hasebiyle, yükseklerden büyük şelale şeklinde dökülen *meîne* kıyasla daha küçük ve yaygın çağlayan veya fiskeye oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Bütün cennet nehirlerinin ve pınarlarının köklü ana kaynağı olduğu anlaşılan *selsebil* ve *tesnîm* pınarlarının en dikkat çekici özelliği, arşın alt kısımlarından doğmalarıdır. Bu iki pınarın ana kaynağı, Hûd suresinin yedinci ayetinde zikredilen ve üzerine arşın bina edildiğini bildiren su olduğunu akla getirmektedir. Bu bilgi, su ve arşın ilk yaratılan varlıklar olduğunu ve arşın su ile çevrili veya su içerdiğini göstermektedir. Anılan ayetteki: *Arş'ı da su üstünde idi* cümlecığının hal manası bu anlamı kazandırmaktadır, ayetteki arşın hükümlerlik manasına binaen ise, Allah'ın mülk ve hükümlerliği sudan ibaretti manasına gelmektedir.¹²⁸ Bu son anlam, bütün varlıkların sudan yaratıldığı hadisiyle¹²⁹ örtüştüğü gibi, Allah'ın hükümlerliğini su üzerinden göstermekte olduğuna da delalet etmekte ve dünya nizamındaki suyun etkin rolünün, ahiret nizamına da şamil olacağına işaret etmektedir. Daha anlaşılır ifadeyle, cennet ve cehennem dayandığı temel su kaynağının, arşın altından kaynayan *selsebil*, *tesnîm* ve *mühlün*¹³⁰ merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikredilen nehir ve pınarla alakalı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla insanlara büyük zevk veren pınar nimeti, cennette de kaynamaya devam edecektir,¹³¹ Allah'a kul olanlar ondan içecekler, pınar başı ve kıyı/sahil sefalrı¹³² yapacaklar ve onu (istedikleri şekilde ve yerde) fıskırtıp (oynamaya doyamayan çocuklar misali) akıtacaklardır.¹³³ Cennette; hem içme lezzeti ve hem de seyirlik zevki sunan nehirle ve güçlü pınarlara ilave olarak cennet halkına halis meşrubatlar da sunulacaktır.

3. Cennetin Meşrubatları ve Özellikleri

Kur'an-ı Kerim'de cennet halkına ikram edilecek meşrubatların; su,¹³⁴ süt, bal ve şarap olduğu zikredilmektedir. Bahsedilen meşrubatlar, berrak, sersemletmeyen, başı ağrıtmayan, harika lezzette ve akli örtmeyen özelliklerdedir.¹³⁵ Bu meşrubatlardan Kur'an-ı Kerim'de en çok zikredilene *şerâb*tır.¹³⁶ *Ş-r-b* kökünden türetilen bu kelimenin asıl manası, *su, bal ve ilaç içmektir*. *Şerâb* ise, hangi durumda ve çeşitte olursa olsun içilen ve çiğnenmeden yutulan şeylerin¹³⁷ umumi ismidir.

¹²⁸ Tâhir İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrir*, XII, 7. Geniş bilgi için bk. Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 194 vd.

¹²⁹ Rasûlullah (s.a): "Varlıklar neden yaratılmıştır?" Sorusunu "sudan" cevabıyla karşılamıştır. Tirmizi, Cennet, 2.

¹³⁰ Rahmân, 55/35; Rasûlullah (s.a) bu kelimeyi, *cehennem halkının üzerine dökülen sarı maden eriyiği* ile açıklamaktadır. Buhari, *Bed'ü'l-Halk*, 10. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 143.

¹³¹ Rahmân, 55/66.

¹³² Hıcr, 15/45; Zâriyât, 51/15; Rahmân, 55/50; Gâşiyeh, 88/12; Kevser, 108/1.

¹³³ İnsân, 76/6.

¹³⁴ Buhâri, *Rikâk*, 53; Tefsir, 108, 1; İbn Mâce, *Zühd*, 39; Tirmizi, Tefsir, 108, 1; Ebû Dâvud, *Sünnet*, 22; Ahmed b Hanbel *Müsned*, III, 152.

¹³⁵ Sâffât, 37/45-47; Vâkıa, 56/17-18.

¹³⁶ Nahl, 16/10, 69; Fâtır, 35/12; Sâffât, 37/45-47; Sâd, 38/51; Tûr, 52, 19; Hâkka, 69, 24; İnsân, 76/5, 6, 21 vd.

¹³⁷ *ez-Zebîdi, Tâcü'l-Arûs*, III, 111-12.

Şerâb kelimesi, Kur'an'da isim olarak on bir ayette geçmekte¹³⁸ ve *dünya - ahiret meşrubatlarını içmek* anlamında, mutlak manada kullanılmaktadır. Cennet halkının içecekleri kapsamında, orada içeceklerin hiç tükenmeyeceği,¹³⁹ tertemiz oluşu, içerisinde insana eziyet veren hiçbir şeyin bulunmadığı ve temizleyiciliği¹⁴⁰ belirtilmektedir. Cennet meşrubatlarının bir özelliği de, insanın kin, haset gibi kötü sıfatlarını, günah işleme ve batıl itikada düşme eğilimlerini temizleyici olmasıdır. İnsanın, Allah'ın huzuruna selim kalple çıkmasını ve selamet yurduna selamla karşılanarak girmesini sağlamasıdır.¹⁴¹

Cennette deniz, nehir, pınar, çağlayan ve çeşme çeşitleriyle bulunan içilebilir suların vasıfları da Kur'an-ı Kerim'de *rahîk*,¹⁴² *dihâk*,¹⁴³ *beydâ*,¹⁴⁴ *lezzet*,¹⁴⁵ *ğayru âsin*,¹⁴⁶ *aselin musaffâ* ve *hamr*¹⁴⁷ kelimeleriyle ifade edilmektedir. Farklı isimlerle nitelenen cennet sularının isimleri ve taşıdıkları vasıfları onların, hem akarsu, pınar vb. kaynaklar ve hem de daha özel manada *hususî kaplarda ikram edilen özel içecekler* olduğu yorumunu yapma imkânı vermektedir. Bu yüzden süt, bal, şarap nehirlerinin varlığı¹⁴⁸ da dikkate alındığında cennet sularının tamamının, lezzetiyle ve temizliğiyle bulunduğu her yerden rahatlıkla içilmeye uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi de temiz su kaynaklarını bulmakta zorlanan insanı, ebedi hayatın tertemiz kaynaklarına cezbetmektedir ve her halde ona ulaşmak için neler yapması gerektiğini de düşündürmüş olmaktadır.

Cennet meşrubatlarından biri olan *rahîk*; *içimi kolay*,¹⁴⁹ *eski ve kaliteli içkilerden saf bir içkidir*.¹⁵⁰ Cennetin aynı ismi taşıyan meşrubatı ise, içildikten sonra misk kokusuyla ferahlatıcı özelliğe sahiptir.¹⁵¹ Dünya içkilerinin sonu tortu ve bulanık iken, *rahîk* bunun tam aksine saf halde ve güzel bir rayiha ile bitmektedir.¹⁵² *Rahîk*'in karışımı, suyu yüce yerlerden inen/akan tesnîm pınarının suyundandır.¹⁵³ *Rahîk*'in, içinde geçtiği tek ayette *mühürlenmiş* kelimesiyle nitelenmesi, kişiye özel ve zamanı gelince ebrar/iyiler tarafından açılacağı, onların dışında kimseye dokunma izni verilmeyeceği manasına¹⁵⁴ gelmektedir. Rasûlullah (s.a), dünyada su-suz bir mümine su ikram edenlere, ahirette bu meşrubatın içirileceğini¹⁵⁵ bildirmektedir. Bu ayet ve hadis dünyada iyilik yapanlara, ahirette daha güzeliyle karşı-

¹³⁸ Konumuzun cennet bölümüyle ilgili iki ayet bulunmaktadır: Sâd, 38/51; İnsân, 76/21.

¹³⁹ Sâd, 38/51; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 299; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XVIII, 227.

¹⁴⁰ Sâffât, 37/47; Sâd, 38/51; Vâkıa, 56/19; İnsân, 76/21; Mutaffifin, 83/25.

¹⁴¹ İnsân, 76/21; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XXI, 484; XV, 423.

¹⁴² Mutaffifin, 83/25.

¹⁴³ Nebe', 78/34.

¹⁴⁴ Sâffât, 37/46.

¹⁴⁵ Sâffât, 37/46; Muhammed, 47/15.

¹⁴⁶ Muhammed, 47/15.

¹⁴⁷ Sâffât, 37/45-47; Muhammed, 47/15.

¹⁴⁸ Muhammed, 47/15.

¹⁴⁹ Dünya sularının bu özelliği *sâiğ* kelimesiyle karşılanmaktadır Nahl, 16/66; Fâtır, 35/12.

¹⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 1608; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 214; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XXII, 151.

¹⁵¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 248.

¹⁵² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XXII, 151

¹⁵³ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 249.

¹⁵⁴ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzil*, VIII, 367.

¹⁵⁵ Tirmizi, *Sıfatu'l-Kiyâme*, 18.

lık verileceği şuurunu kazandırmakta, *dihâk* ise cennet saadetine iştiyakı artırmaktadır.

Dihâka; su kabının şiddetle doldurulması ve boşaltılması,¹⁵⁶ tenceredeki sıvının fokurdayarak kaynaması¹⁵⁷ kök anlamından hareketle, kesintisiz, gür ve coşkun akan köklü su anlamını vermek uygun görünmektedir. Ancak ayette ke'si nitelediği için daha dar manada, saf, peş peşe ve dopdolu, tam lezzetinde ve içenin ihtiyacı kadar ikram edilen meşrubat demek¹⁵⁸ daha uygun düşmektedir. Anılan özelliklerdeki dihâkın hizmetçiler tarafından kadehlere boşaldıkça doldurulması, meşrubatın değerine, insanın itibarının artırılmasına ve onun konforuna işaret eden hususlardır. Bu anlam, horlanmaktan ve küçümsenmekten şiddetle kaçan insana, sonsuz hayatın itibarlıları arasına bir şekilde katılması gerektiği fikrini vermiş olmalıdır.

Cennetin meşrubatlarının rengini, tadını, tazeliğini ve saflığını; *beydâ*, *lezzet*, *musaffâ*, *gayru âsin* ve *hamr* kelimeleri açıklamaktadır. Ancak cennetin su ve meşrubatlarının özelliklerini kavramak için anılan bu kelimelerin sözlük manalarının dünya meşrubatlarına geldikleri karşılıkları bilmek gerekmektedir. *Beydâ*; meşrubatın berrak, süt gibi¹⁵⁹ bembeyaz renkte olmasını ifade etmektedir. *Lezzet*; içene haz, tat ve iştihâ veren içkiyi, *musaffâ* ise, hayvandan sağılmamış ve el değmemiş meşrubatı vâsıf etmektedir.¹⁶⁰ *Âsin*, insanın başını döndürüp bayıltacak kadar kokuşmuş kuyu vb. su için kullanılmaktadır.¹⁶¹ *Hamr*; örtmek, mayalamak ve karıştırmak manasıyla,¹⁶² akli örten ve sarhoşluk veren üzüm suyu için kullanılmaktadır.¹⁶³ Dünya meşrubatlarının bu özellikleri, cennet pınarlarının ve nehirlerinin aşağıda zikredilecek olan vasıfları haiz bulunduğunu anlamaya imkân vermektedir.

Cennetin meşrubatları; güzel kokusu, rengi ve lezzeti bozulup değişmeyen, ekşimeyen özelliğe sahiptir.¹⁶⁴ Bu meşrubatlar veya alındığı nehirler ve/veya pınarlar yumuşaktır, kesmeyen ve içtikçe iştahı artıran lezzettedir.¹⁶⁵ Fevkalâde zevk veren cennet şarabı, kadehler dolusu içileceği halde akli gidermemekte, sarhoş etmemekte,¹⁶⁶ baş dönmesi ve karın ağrısı gibi rahatsızlık vermemektedir.¹⁶⁷ Bilhassa *aselîn musaffânın*, *arının henüz ağzına alıp peteğe koymadığı saf bal* manası, cennetin su kaynaklarına el değmediğini ve saflığını bozabilecek hiçbir harici etkiye maruz kalmadığını işaret etmektedir. Dolayısıyla cennetteki bal nehirlerini, arının üretmediği Allah'ın doğrudan yarattığı nehirler olarak anlamlandırmak ge-

¹⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 1402.

¹⁵⁷ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, II, 53.

¹⁵⁸ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 316; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXI, 476.

¹⁵⁹ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, I, 176.

¹⁶⁰ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 81; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 303; İbn Kesîr, *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesir*, III, 228.

¹⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, 259.

¹⁶² Ferâhidî, *Kitabu'l-Ayn*, I, 442.

¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 1259.

¹⁶⁴ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 60; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 9.

¹⁶⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 60; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, 260.

¹⁶⁶ Vâkıa, 56, 19; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 9.

¹⁶⁷ Sâffât, 37, 45-47; Muhammed, 47, 15; Sâbûnî, *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesir*, III, 144.

rekmedir.¹⁶⁸ Hatta bu manadan hareketle bütün meşrubatlarının insanın elleri, ayakları vb. aletler kullanılmadan¹⁶⁹ imal edildiği ve tertemiz sunulduğu sonucu çıkarılabilmektedir. Ayrıca *asl* kökünden türetilen, *devenin süratli gitmesi* manasındaki *asûl* ve *assâl*,¹⁷⁰ bu bal nehrinin oldukça akıcı olduğunu düşündürmektedir. Cennet sularının/meşrubatlarının genel manada akıcı ve fişkırıcı özellikte olduğu ise, *fcr*, *nadh* ve *cry* ile bildirilmektedir.

Cennet sularının köklü, devamlı ve güzel manzaralı olduğuna *feccera*,¹⁷¹ *neddaha*¹⁷² ve *tecrî*¹⁷³ fiilleri işaret etmektedir. *Feccera*; *sabahın aydınlanması* ve *ışığın karanlığı delercesine patlaması* anlamına gelen *f-c*-rden türetilmiştir. *Fecr* aynı zamanda *suyu fişkirtarak akıtmak* manasına da gelmektedir. Aynı fiil, kaynağından kuvvetle ve akıcı özellikte çıkararak akan su, kan vb. sıvılar için de kullanılmaktadır. *Fecrin* kök manalarından birisi de *çok mal sahibi* ve *cömert olmaktır*¹⁷⁴ ki, cennette pınarların sayısının ve suyunun çokluğu manasına tekabül etmektedir. Ayrıca Allah, *feccera* fiiliyle pınarlar fişkirtmeyi dünya hayatıyla ilgili ayetlerinde zatına nisbet ederken,¹⁷⁵ cennet hayatından bahseden ayetinde ise, cennet halkını su fişkirtmanın öznesi yapmaktadır.¹⁷⁶ Bu yoruma göre insanın su ile oynama özleminin cennette yeterince karşılanacağı sonucuna ulaşmakta ve cennet halkının istediği yerden akacağı bildirilen *selsebîl* ve *tesnîm* pınar/çeşmeleri de bu yorumu güçlendirmektedir.

Fişkırın pınarları vasfeden bir diğer kelime *naddâhatân*dır. *Nadh* kökünden türeyen bu kelime, *suyunu kaynağından şiddetle fişkırarak çıkaran iki pınar* anlamındadır. *Nadhın* bir manası da, *bilhassa güzel koku veren ve/veya herhangi bir sıvının kokusunun elbise vb. eşyaya sinmesi ve iz bırakmasıdır*.¹⁷⁷ Bu manasına göre muhteşem rayihada kaynayan bu güçlü pınar, çevresine güzel ve kalıcı bir koku vermesinin yanında, fişkirttiği suları havada iz bırakıncasına seyirlik hoş görüntü vermektedir. *Nadh*, suyu kesilmeyen ve çıkış noktasını doldurup yukarıya doğru fişkırarak kaynayan pınardır ancak *cry*, *nadhtan* daha güçlü suya delalet etmektedir.¹⁷⁸

Râzi (ö. 606/1209), *nadhın*, cennet halkının yaşadığı noktalarda yukarıya doğru hareket eden, *ceryin* ise cennet ehlinin diledikleri yöne doğru yere paralel akan pınarlar olduğunu söylemektedir.¹⁷⁹ *Ceryin*; *güneşin*, *geminin*¹⁸⁰ ve *rüzgârın*

¹⁶⁸ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 9; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XIX, 260.

¹⁶⁹ Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VII, 282.

¹⁷⁰ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 155.

¹⁷¹ Yâsîn, 36/34; İnsân, 76/6.

¹⁷² Rahmân, 55/66.

¹⁷³ Bk. "c-r-y" maddesi.

¹⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 3351.

¹⁷⁵ Kehf, 18/33; Yâsîn, 36/34; Kamer, 54/12.

¹⁷⁶ İnsân, 76/6.

¹⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4452.

¹⁷⁸ Sâbûnî, *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesir*, III, 343.

¹⁷⁹ Râzi, *Mefâthü'l-Gayb*, XXIX, 135; Elmalı ise, *neddâhatâna* tam yerinde bir ifadeyle suyunu püskürten iki pınar ve diğer tabirle şadırvan demektedir. Yazır, *Hak Dini*, VII, 4691.

¹⁸⁰ Bakara, 2/164.

bir noktadan akıp geçmesi, her canlının gözü,¹⁸¹ atın koşup gitmesi ve suyun akması¹⁸² manaları, Râzi'ye yukarıdaki tarifi yaptırmış olmalıdır. Bu manaların buluştuğu ortak noktalar; *akmak, hızla geçip gitmek ve yükselmektir*. Demek ki cennetin suları ve pınarları, afete dönüştürmeyen bir yükseklikte tatlı dalgalar¹⁸³ halinde hızla akıp gidecektir. *Ceryin*, her canlının ve hususiyle koşup giden atın gözünün her şeyi seçebilmesi anlamı, cennetin su kaynaklarının berraklığına ve her noktasının görmeye değer güzellikte olduğuna delalet etmektedir.

Dünya hayatında suyun önemini çok iyi bilen insanın, sonsuz hayatında böylesi ikramlara nail olacağı bilgisi onu, cenneti kazandıracak inanç ve davranışlara sevk edecek özelliكتedir. Berraklığı, tadı, lezzeti, rayihası, yumuşaklığı, akış ve kaynayış manzaralarının güzelliğiyle cennet suları; cenneti doyumsuz güzelliklerle bezerken, cennet halkının huzur ve saadetinin de aracısı olacağı anlaşılmaktadır. İnsanın tabiatı bazı zamanlarda eliyle ve doğrudan ağızıyla su içmeyi arzulasa da, muhtemelen bu içim tarzının çoğunluğa zor gelmesi ve/veya keyif vermemesi ve medeni hayatın gereği sebebiyle olmalı ki cennetin meşrubatları, oraya has kıymetli kaplarla ikram edilmektedir.

4. Cennetin Su Kapları

Medeni hayatın ve hayatı kolaylaştırmanın icaplarından birisi de alet ve araçlar kullanmaktır. Yaşanan mekânın eşya ile donatılması bir taraftan insanın refahına hizmet ederken, diğer yandan bu eşyaların değerli olması, sahibinin servetini ve zevkini aksettirmektedir. Bu hakikat; güzel, kolay, zevkli ve ihtişamlı hayat vadeden cennette de caridir. Rahat koltukların üzerine kurulmuş¹⁸⁴ ve etrafında genç hizmetçilerinin koşuşturduğu¹⁸⁵ cennet halkının müreffeh hayatının¹⁸⁶ içerisinde değerli, estetik ve ergonomik ev eşyalarının bulunması makuldür. Ev eşyalarının içerisinde cennette kullanılan kaplar da bulunmaktadır ki bunlar, cennetin muhteşem hayatının göstergeleri olduğu kadar, oradaki sular hakkında da bilgi vermektedir. Altından,¹⁸⁷ gümüşten¹⁸⁸ ve billurdan mamul cennet kapları Kur'an-ı Kerim'de: *inâ, âniye, evâni, kavârîr ekvâb, ebârîk, ke's ve sıhâf* isimleriyle yer almaktadır.

Cennetin kaplarından *inâ*; içine herhangi bir şey konulan kaptır, çoğulu *âniye* ve çoğulun çoğulu *evâni* gelmektedir.¹⁸⁹ *Kavârîr*,¹⁹⁰ billur/kristal demektir ve ayette *billur küp* anlamında kullanılmıştır. Billur, dünyada kumdan imal edilmesine karşın cennetin küpleri, içindekini dışarıya gösterecek şeffaflıkta, billur renkli gü-

¹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 610.

¹⁸² Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, I, 236.

¹⁸³ Rüzgârın esmesi ve atın koşarak gitmesi, yükselip alçalan hareketle olmasından bu anlam çıkarılmıştır.

¹⁸⁴ Kehf, 18/31; Yâsin, 36/59; İnsân, 76/13.

¹⁸⁵ Vâkıa, 56/17-21.

¹⁸⁶ Hâkka, 69/23; İnsân, 76/14.

¹⁸⁷ Zuhruf, 43/71-72.

¹⁸⁸ Buhârî, Libâs, 25, tevhd, 24.

¹⁸⁹ İsfehâni, *el-Müfredât*, I, 35.

¹⁹⁰ İnsân, 76/15-19.

müşten mamuldür. Bu kaplar, cennet halkının istediği ebatlarda ve içerisinde ihtiyaçları kadar meşrubat konulan kaplardır.¹⁹¹ Suyun, rengiyle uyumlu kaplarda ikram edilmesi zarafet olduğu gibi, onu takdim eden parlak hizmetçilerin de incilere benzetilmesi¹⁹² suyun kendisine ve servisine ayrıca bir letafet ve zarafet katmaktadır. Anılan kapların mücevherattan yapılmış olması, oradaki zengin hayatın ihtişamına ve inceliğine işaret etmektedir. Bu bilginin dünyevi katkısı, insan muhayyilesini geliştirmesi ve mükemmel sanat eserlerini üretmesiyle medeniyetin yükselmesine yardımcı olmasıdır. Manevi ve uhrevi faydası ise, insanları bu müreffeh hayata özendirilmesi ve onu kazandıracak iyilikler yapmayı insana dolaylı olarak hatırlatmasıdır.

Cennette kullanılan kapların bir nev'i de *kûbtür* ve çoğulu *ekvâb*dir. *Ekvâb*,¹⁹³ *kulpu* ve *sapı olmayan ağız geniş ve yuvarlak, gümüşten mamul/büyük* kaplardır.¹⁹⁴ Türkçede *testi* ve *küp* olarak isimlendirilen *kûb* kelimesi, İnsan suresi on beşinci ayetinde *billur* ve *gümüş beyazlığı* vasıflarıyla nitelenmiştir. Bu durumda billurun ve gümüş renginin saflığı ve berraklığı bu kapta toplanmış¹⁹⁵ ve suyunun saflığıyla oluşan görüntü güzelliği, su içmeye saf katmıştır. Hadiste de bu kelime, kevser havuzunun kapları arasında sayılmıştır¹⁹⁶ ki bu, kevserin kaynağının zenginliğine, oradan su içebilmenin seçkinliğine ve mahşerde suya olan ihtiyacın çokluğuna delalet etmektedir.

Cennette daha küçük ebatlarda kapların da kullanılacağına *ebârik* ve *ke's* kelimeleri işaret etmektedir. *Ebârik*,¹⁹⁷ *kulpu, sapı ve burnu/ibiği olan kaplar* anlamında *ibrîkin* çoğuludur. Kılıca parlaklığı, kadına güzelliği ve göz alıcılığı sebebiyle *ibrîk* denilmesi, bu kaba, *berrak* ve *parıldayan kap* manası vermeyi¹⁹⁸ mümkün kılmaktadır. Tarife göre bu kap, Türkçede *sûrahi* ve *ibrîk* isimleriyle karşılanabilir. *İbrîkin* kök manalarından birisinin *parlaklık* olması hasebiyle bu kapların su rengiyle bütünleşen parlaklığa sahip olduğu söylenebilir.¹⁹⁹ Bu kabın, Arap kültüründe çayı ve kahveyi servis etmekte de kullanıldığı itibara alındığında, hem kabın ve hem de içerisindeki meşrubatın tam bir zevke ve keyfe tekabül ettiğini anlamak zor değildir. Ayrıca *ibrîkin ke's*le yakın alakası bulunmaktadır.

İçerisine meşrubat konulan ve meşrubatla dolu olan kaplara *ke's* denilmektedir.²⁰⁰ *Ke's, dihâk* kelimesiyle nitelenmiştir ki; *saf meşrubatla dolu ve peş peşe gidip gelen/dolup boşalan kâseler* anlamına gelmektedir.²⁰¹ Kur'an'da *dolgun kadeh* anlamında hem kadehe ve hem de içerisindeki meşrubata işaret edilerek kullanılır.

¹⁹¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 260.

¹⁹² İnsân, 76/19.

¹⁹³ Zuhruf, 43/71; Vâkıa, 56/18; İnsân, 76/15; Gâşiye, 88/14.

¹⁹⁴ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 123; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 110, 275; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 555; XXII, 295.

¹⁹⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 217; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XXI, 476.

¹⁹⁶ Tirmizi, *Kıyâme*, 15; İbn Mâce, *Zühd*, 36.

¹⁹⁷ Vâkıa, 56/18.

¹⁹⁸ Kara, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem, Cennet*, s. 191.

¹⁹⁹ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, I, 132-33.

²⁰⁰ İnsân, 76/17; İçerisinde şarap olan kâseye *ke's* denilir. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 217; Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 3.

²⁰¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 110, 275; Beğavi, *Meâlimü't-Tenzîl*, VIII, 316.

maktadır.²⁰² Kâseyi *bardak*²⁰³ manasına almakta da mahzur olmasa gerektir. Daha çok yemeklerin ve meşrubat kaplarının konulduğu tabak ve tepsi tarzı kaplar *sahfe/sihâf*²⁰⁴ ismiyle yer almakta ve altından oldukları anlaşılmaktadır. Ancak konumuz su olduğu için tafsilatı hakkında bilgi vermek, çalışmanın sınırlarını aşmak olacaktır.

Cennette kullanılacak kapların delalet ettiği suyun/meşrubatın vasıflarını hülâsa ettiğimizde onların, kabinin kıymetiyle mütenasip olarak çok değerli meşrubatlar olduğu anlaşılmaktadır. Kapların, ihtiyaç kadar su/meşrubat alacak büyüklükte olması, hem estetik ve hem de ergonomik olduğunu göstermektedir. İlave olarak bu kapların renk ve görünümünün içerisine konulan şaraplarla da ahenkli olduğu ve bu uyumun, onları taşıyan hizmetçilerin rengi ve nazenin sunumlarıyla²⁰⁵ bütünleştiği görülmektedir. Bütün bu manzaralar, cennet hayatının ihtişamına delalet ettiği gibi, su merkezli çok narin, nezaketli ve sefalı bir yaşayışın da kesitlerini vermektedir.

5. Cennette Susuzluk

Cennet ehlinin derecelerine göre içeceği bu hususi meşrubatlar zikredildikten sonra karşımıza çıkan en ciddi sorun, cennette açlığın ve susuzluğun mevcut bulunmadığı meselesidir. Zira Hz. Âdem'in cennetten çıkarılma kıssasından bahseden ayetlerde²⁰⁶ orada açlık ve susuzluk olmadığı bildirilmekle, cennetin yukarıdaki su ile bağlantılı sefalı hayatı boşlukta kalmaktadır. İşin daha da garibi, bu kadar meyve, su, şarap ve meşrubatın olduğu yerde acıkmamak ve susmamak, çelişki görünümü ortaya çıkarmaktadır. Kuşkusuz biz, konumuz gereği susuzluk meselesini incelemek durumundayız. Anılan ayette susuzluk, *zame'* kelimesiyle ifade edilmiştir. *Zame'*, *şiddetli susuzluktur*, istiare yoluyla *tartışma* ve *kavga* manalarına da gelmektedir.²⁰⁷ Bu kökten türetilen bir diğer anlamı da, *mızrağın kuruyarak sertleşmesidir*.²⁰⁸

Zame' kelimesinin önce hakiki manası olan *şiddetli susuzluk* itibara alındığında, cennette yaşayanın, istediği zamanda ve dilediği mekânında suya hemen erişmesi hasebiyle susuzluğunu giderebileceği ve şiddetli susuzluğu hiçbir zaman hissetmeyeceği manasına ulaşılmaktadır. Bu durumda ayetin *susamazsın* ifadesi, -cennetin susuzluk hissettirmeyen tabakaları bulunduğunu akla getirmekteyse de hiç *su ihtiyacı duymazsın* manasında değil, *susadıkça kolaylıkla ve emek sarf etmesizin suya erişerek susuzluğunu giderebilirsiniz*²⁰⁹ anlamına gelmektedir. Tıpkı yüksek ve sık ağaçlar bulunan cennette *güneş yoktur* ifadesi gibi. Güneş olsa bile koyu göl-

²⁰² Sâffât, 37/45-47; Tûr, 52/23; Vâkıa, 56/17-18; İnsân, 76/5-6, 17-18; Nebe', 78/34.

²⁰³ Kur'an-ı Kerim'de bardak; *sikâye, suvâ'*, isimleriyle dünya hayatından bahseden ayetlerde de kullanılmaktadır.

²⁰⁴ Zuhruf, 43/71; Buhâri, Et'ime, 29; Müslim, Libâs, 5; Nesâi, Zînet, 91.

²⁰⁵ "Hizmetlerine verilmiş, kabuğunda saklı inci gibi gençler etraflarında dönüp dolaşırlar." Tûr, 52/24; Vâkıa, 56/23; İnsân, 76/19.

²⁰⁶ Tâhâ, 20/118-119.

²⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 2760.

²⁰⁸ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, III, 79.

²⁰⁹ Râzi, *Mefâtihü'l-gayb*, XXII, 125; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, XVI, 322.

gelerden dolayı onun hararetini hissetmezsin, bunalmazsın, terlemezsın²¹⁰ manasınadır. Ayrıca ayetin “susamazsın” nefy ifadesi, suyun orada mevcut olmasını gerektirir.²¹¹ Bu takdirde ayetten: *orada su kaynakları çok ve yaygın olduğu için susamaya fırsat bulamazsın* manası anlaşılmaktadır.

Zame'nin tartışma, kavga ve sertlik mecâzi manaları, konuyu açıklamaya daha elverişli görünmektedir. Şöyle ki, Hz. Âdem şayet Allah'a itaat etmiş olsaydı, cennette suyu kolaylıkla elde etmeye ve susuzluğunu onun lezzetli sularıyla gidermeye devam edebilecekti. Ama o, yasak ağacın meyvesini yememe emrine itaatsizliği sebebiyle, indirildiği dünyanın meşakkatli şartlarında kısıtlı su kaynaklarından *zahmetle* ve cennet sularına göre *sert suya* erişebilmeye ve susuzluğunu gidermeye mecbur kalmıştır. Evlatlarının çoğalmasıyla bu zorluk daha da arttığı ve sınırlı su imkânları daha da azaldığı için suya, *tartışmayla* ve hatta *kavgayla* erişmeye başlamışlardır.

Kanaatimizce cennet sularının kemiyet ve keyfiyet bakımından cennetin her tarafını doldurduğu bilgisi, orada susamanın olmayacağı ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca Allah'ın, cennet halkı için: “...Yiyiniz, içiniz...” emri, cennette yeme içmenin süreceğini açıklamaktadır.²¹² Bu yüzden Şevkânî'nin (ö. 1250/1834): “Allah, şayet Âdem a.s. kendisine itaat etmiş olsaydı orada susuzluğun olmayacağını bildirmektedir, itaat etmediğine göre bu imkânı da kaybetmiştir”²¹³ fikri isabetsiz görünmektedir. İşin en doğrusunu Allah bilir.

Sonuç

Allah Kur'ân'da, kullarını ebedi mutluluğa erdirmek için içinde yaşadıkları müşahede âlemi üzerinden mesajlar vermektedir. Kur'ân, kıt ve erişimi zor su kaynaklarına sahip sıcak coğrafyada yaşayan ilk ve varlığı suya bağlı çağdaş muhataplarını, cenneti cazibe noktası haline dönüştüren su üzerinden eğitmektedir. Bu eğitim, sonsuz saadet, güzellikler ve bereketler mekânı olma vb. özelliklerini haiz cennetlerin isimleriyle başlamaktadır. Çöl ikliminin tuzlumsu ve acımsı kıt sularına mukabil, berrak, saf, lezzetli, bol, rayihali, yaygın cennet suları ve meşrubatları zikredilmektedir. Bu nimetlerin; iman, iyilik ve takva sahiplerine verileceğinin bildirilmesi, insanın onlara erişiminin şartlarına da işaret etmekte ve onu bu hedefe tevcih etmektedir.

Mükellef sofrası masasındaki *Firdevs* cennetine girmek için iyiliği emretmeli, kötülükten sakındırmalıdır. Suya bağlı diğer güzelliklerinin yanında; *Ravza* sürur ve bereketiyle, *Naîm* konforuyla, *Adn* güzelliği-huzuruyla, *Meîn*, erişimi kolay bol tatlı suyu ile, *Dâru'l-mukâme* sıkımayan ve yenilenen güzelliğiyle, *Dârusselam* esenliğiyle dünyada meşakkatler içerisinde yaşayan insanın, en iyiyi ve güzeli arama duygusunu tatmin etmekte ve onu kendisine cezbetmektedir. Dünyanın sularına mukabil *Kevsere*, bal, su, süt ve şarap ırmaklarına, serinleten ve dinlendiren

²¹⁰ Suyuti, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, X, 251.

²¹¹ Siddîk el-Kinvecî, *el-Fethu ve'l-Beyân fi Mekâsidi'l-Kur'ân*, VIII, 285.

²¹² Tûr, 52/19-20; Hâkka, 69/24; Mürselât, 77/43.

²¹³ Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 533-34.

Meskûb çağlayanına, lezzeti ve karışımı kıvamında olan *Zencebîle*, hoş rayihalı *Selsebile*, çok özel meşrubat *Rahîka Tesnîme*, her noktadan kaynak pınar başı sefalarına ulaşmak için Allah'a sadakatle iman etmek, O'na yaklaşıtrıcı ibadetler - salih ameller işlemek ve kulluğun meşakkatlerine sabretmek gerekmektedir.

Cennetin suları; deniz, nehir, pınar ve çağlayan gibi farklı çıkış ve ulaşma şekilleriyle cennet halkına sefalar ve şifalar vermektedir. Halis kaynağından hızla akan bu sular, cennetin bazı mekânlarında fiskiye, çağlayan ve şadırvan gibi manzaralara bürünerek cennet halkının huzur ve refahını artırmaktadır. Süt, bal, gibi lezzet nehirlerinin yanında, saf suları değişik derecelerindeki harikulâde lezzetleriyle ve rayihasıyla da insanları mest etmektedir. Bu meşrubatların rahîk gibi, saf, tortusuz kişiye özel olanı da, selsebîl gibi lezzeti ve manzarası harikulade olanı da bulunmaktadır. Bu su ve meşrubatlar, çok köklü ve coşkundur, yumuşaklık, tatlılık, serinlik, saflık vb. özellikleri tam kıvamındadır ve tazeliği süreklidir.

Cennetin şarapları dâhil hiçbir meşrubatı sarhoş etmek, hazımsızlığa, baş ağrısına ve mide bulantısına sebep olmak gibi rahatsız edici özellik taşımamaktadır. Bilakis, içimi çok kolay olduğu gibi, iştihayı da açmaktadır, vücutta pis ve kirli atık haline dönüşmeksizin güzel kokulu ter şeklinde onu terk etmektedir. Bu cennet suları, maddi temizliğe had safhada sahip olduğu gibi, insanda yerleşik olan kin, haset vb. kötü duygu ve düşünceleri temizleyicidir.

Cennetler, yüz farklı derecede ve tasavvura sığmaz güzelliكتedir. Cennetin meşrubatları, sakinlerinin bu makamlarına uygun olarak ikram edilecektir. Suların kıvamı ve kıymeti, çok değerli kaplarda muhafaza ve ikram edilmekle daha da artırılmaktadır, çok güzel hizmetçilerin nazenin elleriyle ve renk ahengiyle sunulmak suretiyle içenlere ayrı bir sefa katmaktadır. Birçok nev'i ve özellikleri haiz meşrubatları bulunan cennette susamanın olmaması, anılan sulara kolaylıkla ulaşma anlamındadır.

Hülasa Kur'ân-ı Kerim'in cennet hayatına dair verdiği bu tafsilatlı bilgilerin temel amacı, geleceğini teminat altına almak isteyen ve refah içerisinde ebediyen yaşamaya düşkün insanı, cennetin sonsuz, sıkıntısız ve mesut hayatı üzerinden iyiliğe yönlendirmektedir. İnsan, geçici de olsa dünya hayatında en iyisini araştırma, saygın ve seçkin bir hayat kurma meylindeydir. Allah onun bu eğilimlerini sonsuz hayatta da karşılayabileceğini ve buna ulaşabilme yollarını, cennetin cezbediciliği eşliğinde göstermektedir. Cennetin devamlı câzibe merkezi olmasını sağlayan ve bu özelliğini sürdüren en temel unsur ise, tabii olarak sudur.

Kaynakça

- Abdül-Bâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân-i'l-Kerim*, Dâru'd-Da've, İstanbul 1986.
- Âlûsi, Şihâbuddin Mahmûd, *Râhu'l-Meâni*, Dâru İhyâi Tûrasi'l-Arabi, Beyrut t.y.
- Beğavi, el-Huseyn b Mes'ûd, *Meâlimü't-tenzil*, haz. Muhammed Abdullah en-Nemir v.dğr. Dâru't-Tayyibe, Riyâd 1409.
- Buhâri, Siddîk b Hasen el-Kıncevî, *el-Fethu ve'l-Beyân fi Mekâsidi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1412/1992.
- Cebeci, Lütfullah, "Selsebîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2009, XXXVI, 447-48.
- Cevziyye, İbnü'l-Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, Mektebetü Nehdatü Mısır, Tanta t.y.
- Ebü Âsim, Seyyid, *Fethu'l-Mennân Şerhu Müsnedi'l-Câmi'*, Şerh ve thk. Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1419/1999.

- Ertürk, Mustafa, "Havz-ı Kevser", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XVI, 546-49.
- Ferâhîdî, Halil b Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, haz. Abdulhamid el-Hemdâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân, Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut 1403/1983.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Dirâsetu't-Tûnisîyye l'n-neşr, Tunus 1984.
- , Ebu'l-Fidâ İsmail b Ömer, *Ehvâlü Yevmi'l-Kiyâme*, haz. Yusuf Ali, el-Yemâme, Dimeşk 1420/2000.
- , *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesir*, haz. Muhammed Ali es-Sâbûnî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1430/2009.
- , *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, haz. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1418.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, haz. Abdullah Aliyyu'l-Kebir v.dğr. Dâru'l-Mearif Kâhire, ty.
- Kara, Ömer, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem*, Cennet, Rağbet Yay., İstanbul 2002.
- Kurtubî, Ahmed b Ebu Bekr, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, haz. Abdulmuhsin et-Türki, Müessesetu'r-Risâle, yy, 1426/2006.
- Kutub, Seyyid, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Kâhire 2003.
- Râgıb el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.
- Sâlih, Behcet Abdülvâhid, *el-İrâbü'l-Mufassal, li Kitâbillâhi'l-Mürattel*, Dâru'l-Fikr, Ammân, 1414/1993.
- Suyuti Celalüddin, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr-i bi'l-Me'sûr*, haz. Abdulmuhsin et-Türki, Merkezu Hicr, Kâhire 2003.
- Şevkânî, Ali b Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, haz. Abdurrahmân Umeyra, Dâru'l-Vefâ, ty.
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, haz. Abdullah et-Türki, Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirasâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Kâhire 2001.
- Topaloğlu, Bekir - Şahin, M. Süreyya, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1993, VII, 374-76.
- Uludağ, Süleyman, "Sidretü'l-Müntehâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2009, II, 151.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul ty.
- Zebîdî, Muhammed Murteza, *Tâcü'l-Arûs*, haz. Abdussettâr Ahmed, et-Tûrasü'l-Arabî, Kuveyt 1965.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, haz. Abduh Şelebî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1408/1988.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, haz. Muhammed Bâsil, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.